

תוכן העניינים

ט	פתח דבר
יא	מבוא

חלק א: בנייתה של האוטונומיה האוניברסיטאית

3	אורי כהן: מוסדות ניהול האוניברסיטה העברית, 1948–1925: תהפוכותיה של החתירה לאוטונומיה מוסדית מוחלטת
71	רות קלינוב: היבטים כלכליים בהתפתחות האוניברסיטה העברית, 1947–1925: יעדים והגשמה
113	אליהו הוניג: אגודות שוחרי האוניברסיטה העברית, 1948–1925
143	אווה טלקש-קליין: האוניברסיטה העברית בראי ראשונייה

חלק ב: פילוסופיה, קלסיקה ויהדות

179	ניב גורדון וגבריאל מוצקין: פילוסופיה ובניית אומה: בין אוניברסליות לפרטיקולריות
199	יוסף דן: גרשם שלום ולימודי הקבלה באוניברסיטה העברית יהודע עמיר: יצחק יוליוס גוטמן וחקר הפילוסופיה היהודית באוניברסיטה העברית
257	דוד אשרי (ז"ל) ודבורה גילולה: החוג ללימודים קלסיים, 1948–1925

חלק ג: הספר, הלשון והארץ

283	שרה יפת: ייסודו וראשית תולדותיו של החוג למקרא, תרפ"ה–תש"ט (1949–1925)
-----	--

- 305 נתן אפרתי: האוניברסיטה העברית והלשון העברית
- 337 חיים תדמור: צעדים ראשונים בלימודי האשורולוגיה באוניברסיטה העברית
- 347 יהושע בן-אריה: חקירת ארץ ישראל באוניברסיטה העברית
- יורם בר-גל: 'כבר שמעתי שדנים עליך בסינאט':
- 411 מיסוד לימודי הגאוגרפיה באוניברסיטה העברית, 1927–1949
- יאיר פז: הגן הבוטני וגן הנביאים: על שני פרויקטים
- 443 להקמת גנים לימודיים באוניברסיטה העברית

חלק ד: עם הפנים לחברה

- דני יעקובי: ראשיתה של הכשרה מקצועית באוניברסיטה מחקרית:
- 475 הקמתה של המחלקה לחינוך באוניברסיטה העברית
- נחום גרוס: מדעי החברה באוניברסיטה העברית עד 1948/9:
- 503 תכניות והתחלות
- 543 אסף לחובסקי: לימודי המשפטים באוניברסיטה העברית בתקופת המנדט
- 573 אורית אבוהב: אנתרופולוגיה בהתהוות: האוניברסיטה העברית ומדע האדם
- 595 רשימת המשתתפים
- 596 מפתח הגופים וכתבי-העת
- 611 מפתח האישים
- 624 מפתח המקומות

פתח דבר

כשמונה שנים חלפו מאז יצא לאור הכרך הראשון של תולדות האוניברסיטה העברית בירושלים ('שורשים והתחלות'), וכעת מופיע הכרך המונה לפנינו. כקודמו גם הכרך הנוכחי הוא מפעלם המשותף של רבים, בראש ובראשונה מחברי המאמרים וחברי המערכת של כרך זה – בהם הוותיקים הם פרופ' יהושע בן-אריה, שהיה הכוח המניע מאחורי המפעל כולו בתקופת כהונתו כרקטור האוניברסיטה העברית, פרופ' מיכאל הד, שעמד בראש מערכת הכרך הראשון (במשותף עם ד"ר שאול כ"ץ), ופרופ' ישראל ברטל. אליהם הצטרפו בכרך שלפנינו פרופ' חדוה בן-ישראל, פרופ' משה ליסק ופרופ' יששכר אונא, ועמם פעלו במסירות מרכזי המערכת – תחילה ד"ר דני יעקובי ואחריו מר אבנר מולכו. לכל אלה נשלחת תודה חמה, ותודות רבות גם לעוזרי המחקר (הנוכחים בפתיחות המאמרים בכרך) ולמלומדים הרבים ששימשו קוראים-מעריכים של המאמרים, ובהערותיהם המחכימות סייעו הן למחברים הן לחברי המערכת.

מפעל תולדות האוניברסיטה העברית נהנה מחסות הרקטור של האוניברסיטה העברית. שני הרקטורים שכיחנו בתקופת העבודה על כרך זה, פרופ' מנחם בן-ששון ופרופ' חיים רבינוביץ', ליוו את עבודת המערכת והיו מעורבים בה מהבחינה התוכנית ומהבחינה הכספית כאחת. המפעל מעוגן במרכז צ'ריק לתולדות הציונות, היישוב ומדינת ישראל שבמכון ליהדות זמננו באוניברסיטה העברית. הכוחות המנהליים של המרכז, ובעיקר הרכזת לשעבר גב' ציפי סנדרוב והרכזת הנוכחית גב' אגנס ארבלי, סייעו הרבה למפעל.

מחברי המאמרים נעזרו רבות בארכיון האוניברסיטה העברית. מנהלת הארכיון גב' אטי אלגים, ועמה עובדי הארכיון כולם, סייעו ללא לאות למחקרינו. זכינו לשיתוף פעולה יוצא דופן בעבודתנו בארכיון זה, למרות התנאים הפיזיים הקשים שהוא נתון בהם ולמרות המחסור הגדול בכוח אדם ובציוד מתאים. עובדי ארכיון התמונות של האוניברסיטה העברית סייעו לנו אף הם באיתור התצלומים שנדרשנו להם.

מלאכת העריכה הלשונית נעשתה בידי העורכת הוותיקה מימי הכרך הראשון, גב' רמה זוטא, שהביאה עמה לא רק את מיומנותה המקצועית אלא גם את התמצאותה הרבה בתוכן הדברים, את חכמתה ואת נועם הליכותיה. הספר הופק בידי הוצאת מאגנס של האוניברסיטה העברית. יבואו על הברכה המנהל היוצא של ההוצאה מר דן בנוביץ, שליווה במסירות רבה את הפקת הכרך הזה כאת קודמו, המנהל הנכנס מר חי צבר, שליווה את שלבי ההפקה האחרונים, ועובדי ההוצאה הוותיקים רם גולדברג וטלי אמיר. יבוא על הברכה והתודה עורך המפתח, דורון ליבנה.

השתתפותה של קרן קימת לישראל במימונם של הספר, המחקרים וההוצאה לאור

כאחד תרמה רבות להגשמת מפעל רב היקף זה. יו"ר הדירקטוריון של קרן קימת לישראל מר יחיאל לקט המשיך בכך את מסורת קודמו מר משה ריבלין ז"ל, מסורת של שותפות היסטורית בין קרן קימת לישראל לבין האוניברסיטה. תחילתה בשלהי המאה התשע עשרה, כאשר הניח פרופ' צבי הרמן שפירא על שולחנה של ההסתדרות הציונית העולמית את רעיון הקמתם של שני המוסדות, והמשכה בימי מלחמת העולם הראשונה, כאשר רכשה קרן קימת לישראל את הקרקע בשביל האוניברסיטה על הר הצופים ואף סייעה בבניינה. לכווח המניע ברכישת קרקע זו, 'הנדיב הלא-ידוע' יצחק לייב גולדברג, פטרונה של התרבות העברית בארץ ישראל בימי העליות הראשונות, מוקדש כרך זה.

פרופ' חגית לבסקי

ירושלים, חנוכה תשס"ה

מבוא

תולדותיהן של אוניברסיטאות הן ענף נכבד בהיסטוריוגרפיה של התפתחות המדע וההשכלה הגבוהה ובחקר התפתחותן של אומות. מאז ימי ההתעוררות הלאומית באירופה של המאות השמונה עשרה והתשע עשרה שרר קשר עמוק בין לאומיות ותנועות לאומיות לבין האוניברסיטאות. בתנועות הלאומיות שנאבקו למען מימוש זכויותיהן הייתה האינטליגנציה הצעירה נושאת התודעה והשאיפה לחירות לאומית; ואילו במדינות הלאום המבוססות היו האוניברסיטאות חממה שטיפחה את התרבות הלאומית. שילוב ההיבטים המדעיים, ההשכלתיים והתרבותיים-לאומיים הופך את תולדות האוניברסיטאות לסוגיה מרתקת, החורגת מעבר לסוגיית ההתפתחות הארגונית-מוסדית.

תולדותיה של האוניברסיטה העברית הן מקרה מרתק של שילוב זה. רעיון האוניברסיטה נולד בציבור היהודי באירופה של שלהי המאה התשע עשרה כחלק בלתי נפרד מצמיחת התנועה הציונית, ובמידה רבה היה אף תולדת המפגש המתסכל בין יהודים לבין אוניברסיטאות אירופה.¹ חקר תולדותיה של האוניברסיטה העברית הוא מחקר בתולדות המדע והרוח האנושיים ועיון בדרכי גיבושה והתפתחותה של ישות לאומית ותרבות לאומית, ובעת ובעונה אחת גם מחקר בתולדות החברה היישובית והישראלית.

כך זה, השני במפעל תולדות האוניברסיטה העברית – המופיע לקראת שנתה השמונים – מוקדש לזכרו של יצחק לייב גולדברג, 'הנדיב הלא-ידוע': הוא רכש את הקרקע בהר הצופים למען קרן קימת לישראל ולמען האוניברסיטה העברית עוד קודם מלחמת העולם הראשונה, שכן האוניברסיטה תוכננה והוקמה כמפעל של ההסתדרות הציונית. אמנם במהלך העשור הראשון לקיומה של האוניברסיטה, כמסופר בכרך שלפנינו, חדלה ההסתדרות הציונית להיות הגורם הראשי במימונה ובניהולה, אך האוניברסיטה לא חדלה לשמש בתפקיד לאומי, אם כי שנוי במחלוקת.

הספר מציג את תהליכי התפתחותה של האוניברסיטה, הן של המוסד כמכלול הן של תחומי הידע השונים; הוא מאיר את מקומה ומעמדה בעולם הרוח של הזמן ונוגע גם בהיבטים השונים של תפקודה הציבורי, בארץ ובתפוצות, ובהשפעות הגומלין בין כל אלה. מפאת ריבוי הפנים והמחקרים בספר, חילקנו אותו לשני חלקים. החלק הראשון דן בהתפתחות המוסדית של האוניברסיטה, בהתפתחותם של מדעי הרוח והחברה ובמקומו

1 'קולת, רעיון האוניברסיטה העברית בתנועה הלאומית היהודית', ש' כ"ץ ומ' הד (עורכים), תולדות האוניברסיטה העברית בירושלים: שורשים והתחלות, ירושלים תשנ"ז, עמ' 3-89.

של המוסד בעם היהודי. החלק השני עוסק במקומה, על מוריה ותלמידיה, בחיי היישוב, בקשריה הבינ-לאומיים ובהתפתחות מדעי הטבע במוסד.

בתקופה הנידונה כאן, עד למחצית המאה העשרים, הייתה האוניברסיטה העברית בירושלים המוסד האוניברסיטאי היחיד בעולם היהודי. בשל כך היא זכתה, כפי שמראה אליהו הוניג במאמרו, למעמד נכבד לא רק בחוגים ציוניים אלא בקרב העם היהודי בכללו. עם זאת, המתחים שליוו אותה בעת הקמתה המשיכו להדריך את התפתחותה גם בשנות צמיחתה והתבססותה. מתחים אלה נסובו סביב שאלות יסוד: כיצד עשויה האוניברסיטה לשמש במשמעות הראשונית שלה, דהיינו בית האוצר לרוח האדם, ועם זאת לשמור על אופייה היהודי; איך למשוך לארץ ישראל, אז פינה נידחת במזרח התיכון, מדענים יהודים ידועי שם, כדי שהאוניברסיטה תהפוך למוסד מדעי בעל רמה גבוהה ביותר; כיצד לחתור למצוינות אקדמית ובו בזמן למלא את התפקיד של שלוחת התנועה הציונית בכינוי האומה והמדינה שבדרך? מטבע הדברים היו שאלות אלה כרוכות בבעיות של גיוס אמצעים, של תקצוב ושל יחסי הסמכות בין האוניברסיטה לבין הגורמים הציבוריים בארץ ובתפוצות, שקיומה היה תלוי בהם.

גורם מהותי לקורותיה של האוניברסיטה בימי הבית הלאומי היה מעמדה כמוסד ציבורי ציוני, שאין מאחוריו לא תמיכה ממשלתית ולא תמיכה ציונית כספית: רוב האמצעים לקיומו ולפיתוחו גויסו בתפוצה היהודית. ימי טרום המדינה שונים מן התקופה שתבוא אחריהם בשני מובנים אלה: מעמדה של האוניברסיטה ביחס למוסדות השלטון ומעמדה כאוניברסיטה יהודית יחידה בעולם. תולדות האוניברסיטה עד קום המדינה הושפעו מאוד מהשינויים שהתחוללו בנסיבות ההיסטוריות: המשבר הכלכלי העולמי, עליית הנאציזם, גלי העלייה לארץ והמרד הערבי – כל אלה טבעו חותם ושינו לבלי הכר את פניו של הבית הלאומי בשנות השלושים. באמצע עשור זה התחוללה תמורה עמוקה גם במבנה האוניברסיטה, במעמדה ובכיווני התפתחותה, תמורה שהושפעה בלא ספק על ידי ההתפתחויות הללו.

במשך העשור הראשון לקיומה שרר באוניברסיטה, לדברי אורי כהן במאמר הפותח, שלטון ריכוזי של הנגיד (הקנצלר) י"ל מאגנס;² הוא הופקד על יישומן של החלטות חבר הנאמנים, על גיוס כוח אדם אקדמי ומנהלי ועל גיוס הכספים לאוניברסיטה. בכך התחדדו הניגודים ומאבקי השליטה בין חמשת הגורמים בעלי העניין: ההסתדרות הציונית ונשיאה חיים ויצמן, שהיה גם יו"ר חבר הנאמנים עד 1948; היישוב היהודי בארץ ישראל, שיוצג באופן חלקי בלבד במוסדות האוניברסיטה על ידי מנהיג תנועת העבודה ברל כצנלסון; הסגל האקדמי הבכיר באוניברסיטה; המלומדים והמדענים היהודים בעולם, שנציגם המהולל היה אלברט איינשטיין;³ והשוחרים והתורמים מחוץ

2 על פריצתו הפתאומית של מאגנס להנהלת האוניברסיטה ראו ח' לבסקי, 'בין הנחת אבן הפינה לפתיחה: ייסוד האוניברסיטה העברית, 1918–1925', שם, עמ' 120–159 ובעיקר עמ' 153–159; א' גורן, 'מבט מהר הצופים: י"ל מאגנס והשנים הראשונות של האוניברסיטה העברית' (שם), עמ' 363–385. מאגנס עומד גם במרכז מאמרה של ח' בן-ישראל, 'פוליטיקה על הר הצופים', שיופיע בחלקו השני של כרך זה.

3 על איינשטיין ומאבקיו עם ויצמן מזה ועם מאגנס מזה ראו ז' רוזנקרנץ, "מרכז רוחני נעלה" או

לארץ, שיוצגו על ידי מאגנס. התחזקותם של הגורמים האקדמיים באוניברסיטה בצד התגברות הביקורת של איינשטיין על ניהולה הביאו להקמתה של ועדה בראשותו של סר פיליפ הרטוג (Hartog) בשנת 1933. מסקנותיה של הוועדה, שיושמו בשנת 1935, מסמנות מפנה חד במבנה הסמכויות באוניברסיטה ובכיווני פיתוחה. במאמרו של כהן נידונים השינויים המבניים, שאותם הוא מגדיר כניצחון הגורמים האקדמיים והשתלטותם על ניהול האוניברסיטה. עד ליישום מסקנות ועדת הרטוג עמד בראש האוניברסיטה קנצלר לא אקדמי שהיה למעשה נציגם של התורמים, ואילו יישומן יצר שתי משרות חדשות הפועלות מאז: רקטור, המופקד על ניהולו האקדמי של המוסד כשלוחו של הסנט (הרקטור הראשון היה פרופ' שמואל הוגו ברגמן); ונשיא (מאגנס), שתפקידו התמקד ביחסים עם הגורמים שמחוצה לו. יתרה מזו, עם ביטול משרת הקנצלר הוקם סנט האוניברסיטה שבו חברים הפרופסורים; הסנט היה לגורם המכריע בחיי האוניברסיטה. ועדת הרטוג עיצבה למעשה את עצמאותה של האוניברסיטה כמוסד אקדמי, שאינו כפוף לא ליישוב, לא ליהדות העולם ולא לתנועה הציונית.

למפנה של שנת 1935 נודעו השלכות בשלוש מערכות היחסים הגורליות להתפתחותה של האוניברסיטה: היחסים עם התפוצה היהודית – מקור המימון העיקרי; עם היישוב היהודי בארץ ישראל ומוסדותיו; ועם ההסתדרות הציונית העולמית. אולם ממאמרה של רות קלינוב, העוסק בהיבטים כלכליים ופיננסיים של ניהול האוניברסיטה, עולה כי תמורות אלה לא שינו באופן מכריע את מעמדה ואת יכולותיה של האוניברסיטה. לדעת קלינוב נהנתה האוניברסיטה במשך כל השנים שקדמו להקמת המדינה – ולא רק לאחר יישום מסקנות ועדת הרטוג – מעצמאות יוצאת דופן בניהול ענייניה, למרות תלותה הפיננסית בגורמים חיצוניים. עצמאות זו נזקפת לזכות ריחוקה הגאוגרפי מן התורמים ולחוסר תלותה, לחלוטין כמעט, במקורות מימון של ההסתדרות הציונית ושל היישוב. אדרבה, כדי לשמור על מקורותיה לצרכים אחרים, העדיפה ההסתדרות הציונית להפריד בין קרנות המימון שלה לבין מקורות המימון המיוחדים לאוניברסיטה, בדמות אגודות השוחרים. ואכן השוחרים, בעיקר בארצות הברית, היו מקור המימון העיקרי של האוניברסיטה.

מאמרו של אליהו הוניג דן ביחסי הגומלין של האוניברסיטה עם שוחריה ומאיר בדרך מעניינת במיוחד את התמורה ביחסי הסמכות בין האוניברסיטה לבין הגורמים הציבוריים שמחוצה לה. עד שלהי שנות העשרים נשאה 'קבוצת מאגנס' – כלומר בעלי ההון הלא-ציונים הגדולים ('צפון מנהטן'), פליקס וברורג, יעקב שיף ולואי מרשל – בנטל העיקרי. המשבר הכלכלי הגדול בראשית שנות השלושים פגע קשה בבסיסה הכספית של הקבוצה ובה בעת הוקמו אגודות שוחרים רבות ברחבי העולם; חלק הולך וגדל של ההכנסות בא למשל מדרום אפריקה. מאליה עולה השאלה, האם היה זה אחד הגורמים שהביאו להפלתו של מאגנס על ידי ועדת הרטוג? הוניג מוכיח כי מאגנס הותיר רישום זעום ביותר על השוחרים בכל שנות נשיאותו, מ-1935 ועד מותו ב-1948. ועוד קושיה מעניינת: האם 'ניצחון האקדמיה', שהביאו עמן מסקנות ועדת הרטוג,

'בית שורץ מקיים' מעורבותו של אלברט איינשטיין בענייני האוניברסיטה העברית, 1929–1935,

היה הקש ששבר את גבו של ויצמן, שרצה לקבוע את דרכה של האוניברסיטה כראש ההסתדרות הציונית וכיושב ראש חבר הנאמנים? מכל מקום יש לשים לב לעובדה שבשנת 1934, שנת פעולתה של ועדת הרטוג, הקים ויצמן את 'מכון זיו' (לימים מכון ויצמן), מכון מחקר שהתחזרה באוניברסיטה בגיוס כספים בקרב יהודי התפוצות. מצב חריג זה לא פגם במיוחד במערכת גיוס הכספים לאוניברסיטה משום שיחסי הגומלין בינה לבין יהודי התפוצות נשענו על היזדקקות הדדית, שהעמיקה עם הזמן. ניתן אולי להגזים ולומר שיותר משרצתה האוניברסיטה לקבל, רצו יהודי התפוצות לתת. מערכת ההתרמה הפכה והלכה לעמוד שדרה ארגונית ולמוקד הזדהות יהודי, שחצה גבולות בין ציונים ללא-ציונים. עם זאת ניכרו שינויים במערכת גיוס הכספים לאחר המפנה במבנה המנהלי באוניברסיטה: הוקמה בה מחלקה מיוחדת לשם כך שפעלה באמצעות שליחים, אקדמאים ואחרים, מסגל האוניברסיטה. מערכת זאת הבטיחה את גיוס הכספים גם על פי סדרי עדיפויות אקדמיים ותרמה לחיזוק המגמה של עצמאות האוניברסיטה, שעוצבה בעקבות ועדת הרטוג.

היבט מעניין במיוחד שביטא את סדרי העדיפויות היה גיוס כוח האדם האקדמי לאוניברסיטה. רות קלינוב עומדת על כך שלמרות הפורענות שפקדה את המדענים היהודים בגרמניה הנאצית, לא הצליחה האוניברסיטה לגייס משם לשורותיה אלא עשרים איש. האם נבדע הדבר מחוסר משאבים גרידא? קלינוב מעידה שבאותה עת ממש עלה שכרם הראלי של הפרופסורים באוניברסיטה העברית וכי המשבר הכלכלי העולמי פגע באוניברסיטה העברית אך מעט, יחסית לאחיותיה באירופה ובאמריקה. לעומתה הצביע הוניג על המאמצים המיוחדים לגייס הון בקרב השוחרים לשם קליטתם של מדעני גרמניה היהודים; אולם ללא קשר לתנודות השוק, ולמרות איתנותה היחסית של האוניברסיטה, היא לא הייתה מסוגלת להציע למרצים בכוח תנאי מחקר ומחיה בני תחרות עם אלה שהוצעו להם בארצות הברית או באנגליה, מה גם שבארצות אלה אף הוקמו מנגנוני תמיכה מיוחדים לקליטת המדענים מגרמניה.

קושי זה של האוניברסיטה למשוך אליה אנשי מדע מן השורה הראשונה הביא שוב ושוב לכישלונות במשא ומתן עם מועמדים בעלי שם עולמי, ומקרים אחדים כאלה נידונו כבר בכרך הראשון של תולדות האוניברסיטה.⁴ בכרך שלפנינו ממחישים בעיקר מאמריהם של יורם בר-גל, נחום גרוס, שרה יפת וחיים תדמור את הקושי הגדול להתחרות ב'שוק האקדמאים' היהודי העולמי, אפילו בתחומים 'יהודיים' מובהקים. המקרה הבולט הוא לימודי האשורולוגיה, שמיסודם נדחה עד לראשית שנות החמישים, אף על פי שלימודי האשורולוגיה – פילולוגיה והיסטוריה של המזרח הקדמון – עמדו על הפרק מאז ייסודה של האוניברסיטה בגלל חשיבותם הרבה בחקר ארץ ישראל והמקרא ולמרות ניסיונות חוזרים ונשנים להזמין מלומדים מתאימים לנושא. אף על פי

4 'אונא, ראשיתה של הפסיקה באוניברסיטה העברית', שם, עמ' 589–624; 'בר-גל, הפסיכולוגיה החברתית שלא היתה: קורט לוינ והאוניברסיטה העברית', שם, עמ' 627–645; 'ר' כ"ץ וג' אויורט-לוינ, 'הזדמנות שהוחמצה: רוברט לכמן וראשיתו של מחקר האתנומוסקולוגיה באוניברסיטה העברית', שם, עמ' 646–659; 'א' הורוביץ, 'זיגפריד לנדסהוט וחסרונו של מדעי חברה קנוניים ביישוב', שם, עמ' 660–671.

כך הצליחה האוניברסיטה העברית, כפי שמראה מאמרה של אוה טלקשקליין, להתהדר בשורה מרשימה של אנשי מדע ורוח, תלמידי חכמים שהוכשרו במיטב האוניברסיטאות ובתי המדרש של מרכז אירופה, שטבעו את חותמם על המוסד ועל תחומי הידע שעסקו בהם. לשניים מאישים אלה, שעשו להם שם עולם במדעי היהדות – גרשם שלום חוקר הקבלה ויוליוס גוטמן הפילוסוף – מוקדשים מאמריהם של יוסף דן ושל יהודע עמיר. מאמרים אלה ואחרים מאירים גם את השפעתה המכרעת של האקדמיה הגרמנית על עיצובה של האוניברסיטה העברית. רובם המכריע של הפרופסורים היו ילידי גרמניה או חניכי מוסדותיה האקדמיים, ועל כן השפיעו הן על כיווני ההתפתחות של תחומי הדעת השונים הן על אופייה הארגוני-אקדמי של האוניברסיטה כמוסד. מגמה זו מוצאת ביטוי מובהק בכיווני התפתחותם של מדעי הרוח והיהדות מזה ובמעצורים שעמדו על דרכם של מדעי החברה מזה.

מדעי היהדות, שנידונו בחלקם כבר בכרך הראשון,⁵ זוכים כאן להמשך ולהשלמה. בהתפתחותם מקופלות כל השאלות שהאוניברסיטה העברית התלבטה בהן מראשיתה. עוד בשנת 1913 עמד מאגנס על מרכזיותו של מדע היהדות לאוניברסיטה הלאומית כמוקד תחיתו של העם היהודי. אכן, על פי מייסדיה של האוניברסיטה, ובראשם ויצמן וברגמן, נועדה האוניברסיטה להיות עברית, מוקד לתחיית הרוח היהודית, מרכז מאחד לעם בכל תפוצותיו. עם זאת הם סברו כי העת למיסודם של מדעי היהדות עדיין לא בשלה. ויצמן חשש ממלחמת תרבות וברגמן סבר שיש להניח, קודם לכול, את התשתית המחקרית של הלשון העברית; הם ואחרים עמם חרדו מאוד לרמתו המדעית של המוסד החדש ולכן סברו שיש לפתח את המחקר ולהקדים אותו להוראה. ואף על פי כן ובניגוד לדעתם, פתח המכון למדעי היהדות את שעריו להוראה מיד עם הקמתו בשנת 1924. אלא שהשאלות שהטרידו את מייסדי האוניברסיטה המשיכו והטרידו את המכון: ההכרעה בין מחקר מדעי היהדות כחלק בלתי נפרד מתחומי הדעת השונים במדעי הרוח הכלליים לבין ייעודם בטיפוחה של התרבות הלאומית החדשה; בין מדעי היהדות כתחום דעת אקדמי לבין הגדרתם היהודית, הקושרת אותם מניה וביה למסורת הלימוד התורנית הרבנית.

את השאלה הראשונה פתרה במידה מסוימת הקמתה של הפקולטה למדעי הרוח בשנת 1928, שהייתה כרוכה בראשיתה של ההוראה המסודרת באוניברסיטה; המכון למדעי היהדות השתלב בפקולטה זו מאז ועד היום. עם זאת שבו ועלו השאלות האמורות גם בפקולטה למדעי הרוח: מה שייך למדעי היהדות? במאמרה של אריאל ריין בכרך הראשון למדנו על ההתלבטויות שפקדו את לימודי ההיסטוריה: רק בשנת 1935 הופרדו לימודים אלה ל'היסטוריה כללית' ול'תולדות עם ישראל'; לימודי 'היסטוריה כללית' הוצאו משעריו של המכון למדעי היהדות.⁶ בלימודי הפילוסופיה התרחש תהליך שונה

5 ד' שוורץ, 'מבתי מדרש לרבנים למכון למדעי היהדות', שם, עמ' 457-475; 'זוסמן, י"נ אפשטיין והאוניברסיטה העברית: פרק בהתהוותו של מוסד אקדמי', שם, עמ' 476-486; א' ריין, 'היסטוריה כללית והיסטוריה יהודית: במשותף או בנפרד? לשאלת הגדרת לימודי ההיסטוריה באוניברסיטה העברית בעשור הראשון לקיומה, 1925-1935', שם, עמ' 516-540.

ואנו למדים זאת ממאמריהם של ניב גורדון וגבריאל מוצקין, של יוסף דן ושל יהודיע עמיר בכרך זה. עם הקמתו של המכון למדעי היהדות היה ברור שהוא יכלול את כל הכרוך בידע היהדות: הדת היהודית, הלשון העברית והלשונות השמיות האחרות, הספרות, ההיסטוריה, המשפט, הפילוסופיה וכל ענפי החיים של העם היהודי בכלל וחקירת ארץ ישראל בפרט;⁷ אך עמיר ודן תוהים על העדר דיון מסודר במהות תחומי הדעת ועל פיצולו של התחום במכון בין פילוסופיה יהודית לקבלה. דן רומז כי אפשר שהכריעה כאן אישיותו יוצאת הדופן של גרשם שלום, שיסד למעשה את חקר תחום הקבלה כתחום דעת אקדמי. עמיר מצביע גם על העדרם של מלומדים זמינים במחשבת ישראל עד לבואו של צבי דינדרוק בשנת 1929; רק אז הוקם חוג למחשבת ישראל כחוג משני במכון למדעי היהדות ובו שני מדורים: פילוסופיה יהודית וקבלה. דינדרוק שהה בארץ רק שנתיים ועד בואו של יצחק יוליוס גוטמן, בשנת 1934, נותר חקר הפילוסופיה היהודית בן חורג במכון למדעי היהדות. למעמד זה תרמה בלי ספק גם גישתו של ח"י רות, שכיהן כראש החוג לפילוסופיה בפקולטה למדעי הרוח משנת ייסודה, בתרפ"ט, במשך 23 שנים. גורדון ומוצקין מסבירים במאמרם כי רות סירב מלכתחילה לקבל מינוי כראש חוג לפילוסופיה במכון למדעי היהדות כי חשש מבדלנות יתרה וגרס, שאין פילוסופיה יהודית בפני עצמה אלא יש ללמד את התרומה היהודית לפילוסופיה הכללית – וממילא התנגד להכללת חוג לפילוסופיה במכון למדעי היהדות, ואכן החוג הוקם במסגרת הפקולטה ולא כחוג במכון למדעי היהדות.

רות וברגמן, שני המורים בחוג לפילוסופיה, ראו במכלול תפקידיהם גם את טיפוח העיון הפילוסופי בשפה העברית ולכן יסדו את מפעל התרגום של כתבי מופת פילוסופיים קלאסיים. עמדתם המשלבת לא הייתה אנטי-לאומית, לדעת גורדון ומוצקין; אדרבה, הם התנגדו לפרטיקולריזם בטענה שהתרומה היהודית למחשבה הכללית היא גדולה ביותר ושיש ליצור שילוב מלא של המחשבה היהודית – בשפה העברית, ומתוך צמיחת התרבות העברית החדשה – בעולם המחשבה ההומניסטי המודרני. עם זאת הם האמינו, שהשילוב עם עולם מחשבה זה הוא חיוני למילוי שליחותה המוסרית של היהדות גם בהקשר הציוני הארץ ישראלי. ללא ספק, לגישתם היה גם נופך פוליטי, אנטי-אורתודוקסי מזה ואנטי-לאומני מזה, כפי שהעידה גם דרכם הפוליטית.

גוטמן החל להורות באוניברסיטה בשנת 1935. שנה לאחר מכן כבר זכה התחום פילוסופיה עברית וקבלה' להפוך לחוג לימודים ראשי. עד מותו בשנת 1950 שימש גוטמן מורה יחיד בתחום זה ולכן נטבע התחום בחותם אישיותו והשקפתו, הגורסת כי פילוסופיה יהודית משמעה פילוסופיה של הדת והיא אפוא אחד מענפי הפילוסופיה הכללית. גישתו זו הובילה אותו לנתיב שצעדו בו רות וברגמן, לפיו התרבות היהודית המתהווה, ומרכזה ארץ ישראל, צריכה לכלול את כל מחוזות הרוח ולהיות שילוב בין היסוד היהודי לבין יסודות הרוח האוניברסליים. אף על פי כן נוצר בתחום הפילוסופיה באוניברסיטה העברית חיץ מלא כמעט בין פילוסופיה כללית לבין פילוסופיה יהודית,

7 הציטוט בפתח מאמרה של ש' יפת בכרך זה, והיא אף עומדת על הבדלי ניסוח מעניינים בין הנוסח העברי לבין הנוסח האנגלי (המופיע גם הוא במקורות) המצוטט בפתח מאמרו של י' עמיר בכרך זה.